

Хўжаев Даврон Нуриддинович

таянч докторант

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистан Миллий университети

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДАГИ ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ҒОЯЛАР ТАҲЛИЛИ

Навоий асарларининг мазмун-моҳиятини англаб етишда китобхон бир қатор мураккабликка дуч келади. Чунки, айрим байт, ҳикоят, тимсолларнинг асосий маъносини тўғри тушуниш чуқур тафаккур, уларнинг фалсафий моҳиятини билишни талаб этади. Шоир асарларини теранроқ ҳис қилиш учун тариқат одоби, тасаввуф моҳияти, ислом одоб-ахлоқи, сўфийлар ҳаёти, шахсияти билан боғлиқ жиҳатлардан хабардор бўлиш керак. Навоий ижодида энг асосий инсонпарварлик ва эзгулик ғояларининг ўзига ҳослик томони шундаки, ўзи яшаган давргача фаолият юритган барча мутафаккир ва ижодкорлардан фарқли равишда илоҳийлик ва дунёвийлик тамойилини уйғунлашиб кетганлигидадир. Илоҳий ғоялар, тимсоллар унинг учун инсон ҳамиша интиладиган идеал олам бўлса, дунё шу идеал оламнинг кўзгуси, ибрат ва сабоқ майдони. Зеро, инсонда коинотнинг, илоҳий оламнинг ҳикматлари, моҳияти акс этган. Айниқса, бу борадаги қарашлар “Хайрат ул-аброр” достонини асосини ташкил этади. “Неки олами куброда бор-олами суғрода бор”, дейди Навоий ушбу достонида. Олами кубро - катта олам, яъни коинот, борлик. Олами суғро - кичик олам, яъни инсон. Бундай қараш аслида Одам Атонинг яратилиши ҳақидаги ривоятга бориб тақалади. Одам Ато, Қуръони каримда айтилишича, тупроқдан яратилиб, кейин унга Аллоҳ ўз руҳини юбориб, жон ато этади. Демак, инсон модда ва руҳ ёки ёки табиат ва илоҳдан вужудга келган. Шу боне инсон тийнатиининг ўзида мажоз ва ҳақиқат, илоҳийлик ва дунёвийлик мужассам.

Бу олам ягоналиги ҳақидаги ваҳдат ул-вужуд таълимотига мувофиқдир. Мутафаккирнинг “Махбул-қулуб” асарида турли ижтимоий табақаларнинг жамиятда тутган ўрни, вазифалари, ўз бурчига тўғри, ҳалол муносабатда бўлиши кераклиги ҳақида сўз юритилади. Асарнинг ушбу хусусиятларини назарда тутсак, унинг бугунги кунда инсон тарбияси учун қай даражада қимматли эканлигини кўрамиз. Асарда, айниқса, тақсимот муносабатларига, уларнинг адолатли ташкил этилишига эътибор қаратилган, хусусан, хизматга яраша тақдирлаш масаласи шоирнинг диққат марказида турган.

Навоий ғазалларини ўқиганда эса реал инсоний кечинмаларнинг изҳори, шикоят ва ҳасрат оҳангининг шиддат билан оқиб келаётганлигига гувоҳ бўламиз ва бу дастлаб бизни руҳий тушқунликка сола бошлайди. Бироқ Навоий сўзларининг қудрати шундаки, уларнинг замирида вафо ва садоқат, яъни одабийлик хислатларини тиклашга даъват бор.

Алишер Навоий - Шарқ Ренессансининг йирик намояндаси сифатида жаҳон сивилизатсияси тарихида, айниқса, туркийзабон халқлар маданий ва маънавий ҳаётининг ривожига алоҳида ўрин тутадиган ёрқин шахсдир. Бунга қуйидагилар далил бўла олади:

Биринчидан, у ўзининг гуманистик ғоялари, бадий-фалсафий қарашлари, ўлмас шеърый асарлари билан инсоният тафаккури ривожига беқиёс ҳисса қўшган буюк шоир ва мутафаккир.

Иккинчидан, Алишер Навоий бутўй дунё қаршисида туркий - ўзбек тилининг бой имкониятларини кўрсатиб, унинг араб ё форс тилларидан ҳеч қайси жиҳатдан кам бўлмаган гўзал тил эканини исботлаб берган буюк тилшунос олимдир.

Учинчидан, Алишер Навоий - буюк адабиётшунос олим.

Тўртинчидан, Алишер Навоий бутун онгли ҳаётини туркий халқлар нуфузини, миллий ғурур ва миллий ўзига ҳослигини қайта тиклашга сарфлаган буюк ватанпарвардир. Халқаро майдонда ҳам Навоийнинг ижоди доимо юқори баҳоланган.

Навоий “Хамса”си аجدодларимиз маънавий ҳолатининг кўзгуси бўлиб, унда ўтмиш даври ижтимоий турмуши, халқ ҳаёти, урф-одатлари, дни диёнат, ахлоқ-одоб ҳақидаги қарашлар ўз

аксини топган. Навоий “Хамса”си бир-бири билан ич-ичидан мустаҳкам боғланган бешта дostonни ўз ичига олувчи яхлит асардир. Буюк шоир унда замонасининг барча долзарб масалаларини қаламга олади. Мундарижавий дoston бўлмиш “Ҳайратул-аброр”да шоир умр, унинг мазмуни, табиат, жамият ва инсон муносабатларига дойр саволларни қўйса, кейинги дostonларда муайян тақдирлар, воқеалар мисолида уларга жавоб беришга ҳаракат қилади. Алишер Навоийнинг “Хамса”га кирган дostonларида ҳам инсонпарварлик гоёлари яққол намоён бўлади. Унинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Садди Искандарий” ва бошқа дostonларидаги Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Искандар, Сукрот, Афлотун тимсолларида ватанпарварлик, инсонпарварлик каби юксак ахлоқий фазилатлар, олижаноб қадриятлар жамланган. Бу образлар алломанинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий ва гуманистик қарашларига мос ҳолда баён қилинади. Ҳазрат Навоий одамийлик, вафодорлик, меҳроқибат, халқ гамида яшаш, унинг фаровонлиги, бахт-саодати йўлида ҳатто жонини фидо қилиш, хайреҳсон, ўзгаларга саҳийлик қилиш каби фазилатларни ҳамма нарсдан юқори қўяди. Мутафаккир бу билан инсонни, унинг хислатларини улуғлайди, уни бошқа жонзотлардан аъло эканлигини ишонарли тарзда исботлаб беради.

Навоийнинг ҳаёти давомида қилган ишлари, давлат арбоби сифатидаги фаолияти, халқнинг турмушини яхшилашга, оғир қисматини енгиллаштиришга қаратилган савобли ва хайрли ишлари, насрий ва назмий асарларининг мазмун-моҳияти умуминсоний ва гуманистик руҳ билан сугорилган. Мутафаккир инсонпарварлик тушунчасига ижтимоий мазмун беради. Унингча, камтарлик, вафодорлик, нафси тийиш, ростгўйлик, саҳийлик, донолик, муҳтож ва етим-есирларга ёрдам бериш, бағрикенглик, мулойимлик, ширинсуханлик, шижоаткорлик, эзгулик, меҳр-мурувват, раҳмдиллик, одамийлик буларнинг ҳаммаси инсонпарварликнинг таркибий қисми бўлиб, инсонни камолот сари етаклайди.

Яъни:

“Ўз вужудунгга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсан, ўзунгдин истагил”

Шунга кўра, инсон аввало ўзини, кейин Аллоҳ яратган жамики илму ҳикмат, маърифат-маънавиятини билиб, ўз Холиқини таниб, мусаффо руҳ ҳолида қайта ваҳдониятга қўшилмоғи дар қор. Шу йўлда инсон ахлоқи покланади ва у комиллик даражасига кўтарилади. Алишер Навоий сохта диндорлик, диндан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланиш, ботиний оламга қарамай, зоҳирий раем -русумларни бажариш билан керилиш, риёкорлик, шавқатсизликни қоралайди. Инсон аввало яхши ахлоқи, ниятининг (ҳимматининг) улуғворлиги, илоҳийлиги билан инсон. Агар бундай бўлмаса, яъни киши қалбида эзгуликка, хайрга муҳаббат бўлмаса, унинг имонига ишониш қийин. Имон ботиний оламнинг тозаллиги ва бутунлиги, ҳаққа яқинлигини намоён этиб туриши керак. Шу заминда Навоийнинг бутуй ижоди ақидапарастлик, диний схоластика ва жаҳолатни рад этади. Айнан ушбу мулоҳазалар бошқа ҳеч бир мутафаккир ижодида учрамаган. Диннинг фақат эзгулик йўлида ҳизмат қилиши лозимлигини алоҳида таъкидлаган ва шунга чақирган. Шунинг баробарида, бу масала гоёвий тарбиявий аҳамиятга эга бўлган энг муҳим жиҳатлардан биридир. Шу ни айтиш ўринлики, ҳазрат Навоий “Ҳайрат ул - аброр” дostonида тасаввуф фалсафасидаги ахлоқ, хулқ-одоб қоидалари, инсонпарварлик ва одамийлик, нафси тийиш, адолат ва маърифат, табиат ва инсонни севиш, уларни эъзозлаш, таълим-тарбия тўғрисидаги гоёлардан унумли фойдаланди.

Бу гоёлар мутафаккирнинг бошқа газал ва рубойлари, дostonлари, насрий асарларига ҳам сингиб кетган. И. Ҳдқкул таъкидлаганидек, “Навоийнинг тасаввуфга ёндашуви ва бу таълимотдан кўзда тутган мақсади - шаҳе ва миллат тақдирига масъул, юрт тараққиётига сув ва ҳаводай зарур тушунчаларнинг истиқболи учуй ёниб курашган, ҳақиқатни фақат таниш эмас, ҳақиқатни севиш салоҳиятини ҳам кўзлаган мутафаккир санъаткорнинг ёндашув ва мақсади эди”. Навоийнинг тасаввуфга нисбатан муносабатида ҳам инсоннинг ўрнини юқори даражада аҳамиятга эга эканлигини кўришимиз мумкин.

Мутафаккирнинг умуминсоний мазмунга эга бўлган гуманистик қарашлари ислом фалсафасидан озиқланган бўлиб, аллома ўзининг асарларида унинг диний ва дунёвий жиҳатлари, зоҳирий ва ботиний томонларини ҳар томонлама ривожлантирган. Натижада шарқда гуманизм ғояларининг назарий асоси пайдо бўлди ва инсоннинг олий қадрият сифатида эътироф этишда янги ғоялар вужудга келди. Алишер Навоий асарларидаги ижтимоий-фалсафий ғоялар бугунги давр учун ҳам аҳамиятлидир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Шермухамедова, Нигинахон. "Фалсафа." Тошкент: Noshir (2009).